

نماز، مسجد و تحول فرهنگی

محمد نخعی

کارشناس ارشد تاریخ اسلام از دانشگاه تهران، مدرس دانشگاه علوم اقتصادی

m_nakhi@yahoo.com

چکیده

نماز به عنوان تعالی بخش روح انسان و مسجد، نه تنها می تواند پایگاهی برای تولید و اشاعه فرهنگ ناب اسلامی باشد بلکه مکرر در طول تاریخ اسلام از صدر تا زمانه حاضر قابلیت خود را برای تحول آفرینی بخصوص در عرصه فرهنگ نشان داده است.

مروری گذرا بر رویدادهای تاریخ عصر نبوت حضرت محمد (ص)، بیانگر اینست که عمده اتفاقات مهم که منشأ یک انقلاب و تحول بزرگ بحساب می آیند، یا در مسجد و بعد از اقامه نماز روی داده یاب به گونه ای با مسجد در ارتباط است. این روند شاید به تاسی از سیره و سنت پیامبر و دیگر بزرگان دینی در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله حیات اسلام و به مناسبتهای مختلف و در برهه های گوناگون ادامه داشته است.

واژگان کلیدی: نماز، مسجد، فرهنگ، تحول فرهنگی

[مقدمه]

فرهنگ، پایه و اساس ساختار جامعه است. از سوی دیگر در جامعه ای که مبانی دینی، رکن محسوب می شوند، ذهن به این معنا سوق می یابد که این اجتماع، فرهنگی مستحکم یافته دارد.

نکته قابل توجه دیگر در اینگونه جوامع آنست که نباید رکود در آن رسوخ یابد که در این حالت، جمود و ایستایی بر آن مستولی می شود. بنابراین تحول و رشد باید سرلوحه برنامه ها و عملکردها قرار گیرد و طبعاً در یک جامعه با رویکرد فرهنگی باید تحول فرهنگی - البته بر مبنا و ملاک رشد یافتگی - مورد توجه واقع شود.

حال به یک جامعه اسلامی می نگریم که یک جامعه فرهنگ محور است. از سویی در این جوامع یک نهاد بسیار پر ظرفیت داریم که مسجد نام گرفته: نهادی با بن مایه عبادی ولی دارای پتانسیل های متعدد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی.

از دیگر سو در تعالیم دینی-اسلامی، حرکت بسوی رشد و تحول در مسیر زندگانی همواره مورد تأکید بوده است. بنابراین تحول فرهنگی نیز باید مورد عنایت قرار گیرد تا با توجه به جملات پیش گفته، به سمت تعالی و پیشرفت حرکت کنیم.

به نظر می رسد مسجد با این حجم ظرفیت بالا توانسته و در آینده هم می تواند که منشأ تحولات عظیم فرهنگی و به طبع آن تحول در دیگر عرصه ها هم باشد. در این نوشتار سعی شده تا با الهام از رخدادهای تاریخی، جایگاه نماز و مسجد در تحول فرهنگی بازبینی شود.

[نماز، مسجد و تحول فرهنگی]

مسجد نه تنها می تواند پایگاهی برای تولید و اشاعه فرهنگ ناب اسلامی باشد بلکه مکرر در طول تاریخ اسلام از صدر تا زمانه حاضر، قابلیت خود را برای تحول آفرینی بخصوص در عرصه فرهنگ نشان داده است.

مروری گذرا بر رویدادهای تاریخ عصر نبوت حضرت محمد (ص)، بیانگر اینست که عمده اتفاقات مهم که منشأ یک انقلاب و تحول بزرگ بحساب می آید، یا در مسجد و بعد از اقامه نماز جماعت روی داده یا به گونه ای با مسجد در ارتباط است. این روند شاید به تأسی از سیره و سنت پیامبر و دیگر بزرگان دینی در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله اسلام و به مناسبتهای مختلف و در برهه های گوناگون ادامه داشته است.

در ادامه به صورت مختصر ضمن اشاره به نمونه هایی از این مسئله، به تحلیل وقایع و در نهایت تحولات فرهنگی که از خلال آن روی داده است می پردازیم.

[کارکردهای مختلف مسجد و تحول فرهنگی]

اماکن عبادی تا قبل از ظهور اسلام در سایر شرایع -معبد، کلیسا، کنیسه، آتشکده- فقط محلی مخصوص عبادت و نیایش با خداوند بوده و هست.

با پیدایش آیین اسلام، محل عبادت، مسجد نام گرفت ولی این مکان ضمن حفظ تقدس دینی خود، محلی برای انجام امور دیگر نیز شد. مسجد تنها جای عبادت مسلمین بشمار نمی آمد، هم محکمه عدالت بود هم محل تدریس و تعلیم و آکادمی و هم محلی برای حل و فصل کارهای امت و هم محلی برای اجتماع عام.

اصلاً اولین حوزه های درس های دینی و اعتقادی در کنار کعبه در مسجد الحرام بود. در دوره های بعد اهل حدیث، حلقه های خود را در مسجد برپا میکردند. احکام شریعت در مسجد برای مسلمین تبیین می شد. مجالس تفسیر قرآن در مسجد بود. متکلمان در این مکان بحث در عقاید می کردند. زهاد و صوفیه هم برای اعتکاف در مسجد خلوت می کردند.

در ابتدا نام حوزه‌های علمیه مطرح نبود بلکه مساجد، نخستین فضاها را تدریس و مقر تشکیل حوزه‌ها بود و بعدها حوزه‌ها و مدارس به تبعیت مساجد به منظور پاسخگویی به نیازهای معرفتی و آموزشی شکل گرفتند. در حقیقت مسجد، محل عرضه اولین تشکلهای آموزشی عمومی بود. هنوز هم جلسات و حلقه‌های درس و بحث طلبگی در مساجد دایر است^۱

با توجه به نکات پیش گفته، این مطلب مشخص می‌شود که استفاده‌های مسلمانان و در رأس آنان پیامبر و ائمه دین از مسجد که تنها جنبه عبادی نبود، خود یک تحول دینی و فرهنگی بشمار می‌آید که با گذشت سالهای متمادی و پیدایش امکانات و وسیع هنوز هم این روند ادامه دارد.

[معماری مساجد و تحول فرهنگی]

با نگاهی به ساختار فیزیکی و معماری مساجد از زمان پیامبر تا عصر صفویه به این موضوع پی می‌بریم که ساخت مسجد بر بقایای معابد و آتشکده‌ها تا ساخت آن در محلی مستقل و همچنین شکل مسجد از ساده شامل حیاط و ساختمان مسقف ساده تا حیاطهای قائم الزوایای متضمن ساختمانی با بام مسطح و قرار گرفته بر چند ستون تا چهار طاق با گنبد و چهار ستون تا مسجدهای کوشکی باطاقها و گنبدها و مساجد ایوان دار و...^۲ خود حکایت از تحولی فرهنگی دارد که با محوریت مسجد به عنوان یک نماد و مظهر دینی رخ می‌نمایاند و جالب اینکه حتی مسجد الحرام و مسجد النبی هم با آن قداست از این تحول مستثنا نبودند و این موضوع در متون تاریخی ثبت شده است.^۳

تحول فرهنگی آنجا نمایان می‌گردد که به گفته دکتر زرینکوب [چه کسی] گفت که در اسلام، دین را با هنر سازگاری نیست؟ بر عکس، این دو با یکدیگر ملاقات می‌کنند آنهم در مسجد. یک نظر به بعضی مساجد کهن نشان می‌دهد که این بناهای با شکوه والا که به پیشگاه خداوند اهدا شده‌اند، صرفنظر از قدس و نزهت معنوی که دارند، از لحاظ یک مورخ نیز در خور آنند که گالریهای هنر اسلامی تلقی شوند. حقیقت آنست که معمار مسلمان در روزگار گذشته هر زیبایی را که در اطراف خویش می‌دید اگر آنرا در خور عظمت و جلال خداوند می‌یافت، سعی می‌کرد تا به هنگام [مناسب] برای آن در مسجد جایی باز کند.^۴

هرچه از صدر اسلام فاصله می‌گیریم، مشاهده می‌کنیم که رفته رفته با گسترش مرزهای تمدن اسلامی و تعدد قومیتها و ملیتهایی که در حوزه این تمدن واقع شدند، عناصر فرهنگی و تمدنی آنها نیز با فرهنگ اسلامی آمیخته شد

^۱ - زرینکوب، عبدالحسین، کارنامه اسلام، ص ۱۴۶، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶

^۲ - فرای، ریچارد، عصر زرین فرهنگ ایران، ص ۲۰۰، تهران، سروش، ۱۳۷۵

^۳ - یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ص ۲۳۸، ج ۲، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸

^۴ - زرینکوب، کارنامه اسلام، ص ۱۴۴

و حتی در عرصه‌ای مانند معماری اسلامی مساجد ظهور و بروز یافت و در تحول معماری اسلامی که خودنوعی تحول فرهنگی محسوب می‌شد، تأثیر بخشید.

[نماز، مسجد و تحول فرهنگی در دوران پیامبر(ص)]

در ادامه بجاست که نمونه‌هایی از تحولات فرهنگی رخ داده در عصر رسول مکرم اسلام را که با محوریت مسجد بوده است، ذکر کنیم:

- مبحث بسیار مهمی همچون معراج پیامبر^۱ که دارای وجوه تاریخی، عرفانی و کلامی است با دو مسجد والا مقام یعنی مسجد الحرام و مسجد الاقصی گره خورده است و در اینکه معراج رسول الله(ص) سرآغاز حجم وسیعی از تحولات فرهنگی در قالب مباحث عقیدتی و سیر و سلوکی بوده است، تردیدی وجود ندارد.

- هجرت پیامبر اکرم از مکه به مدینه که به تحولی همچون تأسیس حکومت اسلامی انجامید، با ساخت مسجد در میانه راه در منطقه قبا مواجه است و این اولین مسجدی است که در اسلام بنا شد.^۲ در بدو ورود به شهر یثرب نیز از اولین اقداماتی که صورت گرفت، ساخت مسجدی بود که امروزه همان مسجد النبی با شکوه است و به واقع این که یک تحول عظیم فرهنگی است که جمع مهاجر و انصار، فارغ از قیود خاص در حال ساخت این مسجد در کنار هم این شعر را بخوانند که:

لا عیش إلا عیش الأخره اللهم ارحم الانصار و المهاجرة^۳

- موضوع دیگر، تغییر قبله است. تا مدتی مسلمانان برای نماز بسوی مسجد الاقصی می‌ایستادند تا اینکه قبله آنان به سمت مسجد الحرام و کعبه تغییر یافت.^۴

اگرچه در طی سالهای دوره مکی و سال اول هجرت، تفاوت‌های اساسی اسلام و با یهود و مسیحیت آشکار شده بود اما وحدت قبله مسلمین با اهل کتاب، هم تفاوت مرزها را مبهم می‌ساخت و هم تعین و تشخیص مسلمانان را به عنوان یک امت مستقل در بعضی اذهان مخدوش می‌کرد و هم منشأ سوءاستفاده‌های تبلیغاتی از سوی یهودیان می‌گردید.^۵ بنابراین، مرزبندی اعتقادی که در تغییر قبله تبلور چشمگیری پیدا کرد، خود منشأ تحولات بعدی بخصوص در حوزه فرهنگ و اعتقادات شد.

^۱ - پرومند اعلم، عباس، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، ص ۱۲۵، تهران، ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۰

^۲ - قرآن، اسراء، ۱

^۳ - ابن هشام، السیرة النبویة، ص ۱۳۶، ج ۲، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۲۰

^۴ - همان، ص ۱۳۸

^۵ - قرآن، بقره، ۱۴۲-۱۴۴

^۶ - زرگری نژاد، غلامحسین، تاریخ صدر اسلام، ص ۳۵۳، تهران، سمت، ۱۳۷۸

- بحث شکستن بتها نیز از درون خانه خدا در مسجد الحرام آغاز شد که با مدیریت فرهنگی قوی پیامبر به تحولی سترگ در تاریخ اسلام انجامید.

- زمانی که رسول خدا نخستین بار در قبا و بعد در مدینه مسجد ساخت، مسلمانان به دلیل آنکه پیامبر در این مساجد نماز خواند، توجه و اعتنای کاملی میکردند. پس از آن هر قبیله وقتی اراده ساخت مسجد داشت، پیامبر را دعوت می کرد تا در محلی از آن محدوده نماز بخواند و آنها آنجا را مسجد میساختند.^۱

- پیامبر پس از فتح مکه در وسط مسجد الحرام هم اصول اعتقادی ناب اسلامی را بیان کرد و هم اصول اجتماعی را تبیین فرمود که در حقیقت ترسیم راه آینده جامعه اسلامی بود. پیامبر خطاب به قریش فرمود که خداوند نخوت جاهلیت را از شما زدود، انسانها از آدمند و آدم از خاک. ^۲ به نظر می رسد این یک تحول فرهنگی بزرگ بود که با مسجد گره خورده است.

- جایی که توسط پیامبر مکرم اسلام (ص) برای اولین بار نماز جمعه اقامه شد (منطقه ای در میانه راه مکه و مدینه و در نزدیکی قبا)، بعدا تبدیل به مسجدی شد به نام مسجد جمعه یا عاتکه یا وادی ^۳ و از آنجایی که کیفیت نماز جمعه متفاوت از سایر نمازها بود، خود یک تحول محسوب می شد.

- چگونگی ساخت مسجد جن نیز حکایت از یک تحول اساسی دارد: زمانی که پیامبر با قلبی شکسته و ناامید از طائف بر میگشت در محله نخله عبادت و تلاوت قرآن داشت و در آنجا تعدادی از جنیان توقف کرده و آیات الهی را شنیده و به گوش سایرین رسانیدند. پیامبر چندین بار با عبدالله بن مسعود به آن محل تشریف می آوردند تا اینکه سوره جن آنجا نازل شد.^۴

از آنجایی که اسلام آوردن جنیان یک تحول فرهنگی بود تا برخی مردمان به خود آیند، مشاهده می شود که این تحول نیز با ساخت مسجد مرتبط می شود.

- مسجد تا آنجا می تواند پایه تحول فرهنگی باشد که حتی با تخریب آن، این تحول صورت گیرد. مسجد با آن جایگاه والا وقتی تبدیل به مسجد ضرار می شود، پیامبر دستور تخریب و آتش زدن آن را می دهد.^۵ از خلال این ماجرا تاریخی یک نکته اساسی استخراج می شود که حتی اگر مسجد محل فتنه باشد، باید از اساس ویران شود و این ضمن نشان دادن مدیریت قوی و همه جانبه پیامبر حاکی از آنست که در این موضوع یک تحول عظیم فرهنگی و فکری نهفته بود.

^۱ - جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۱۱۰، تهران، مشعر، ۱۳۸۲

^۲ - ابن هشام، السیرة النبویة، ص ۵۴، ج ۲

^۳ - جعفریان، آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۲۵۴

^۴ - قائدان، اصغر، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۱۰۴، تهران، مشعر، ۱۳۸۶

^۵ - ابن هشام، السیرة النبویة، ص ۱۷۱، ج ۲

- وجود مسجد الحرام به عنوان یک مسجد کامل و تمام در فرهنگ اسلامی، خود در مدیریت و تحول فرهنگی مسلمانان نقش بسزایی دارد. مسجد الحرامی که به قول امام علی بن ابی طالب (ع) در سنگلاخ ترین مکانها، بی گیاه ترین زمینها، در میان کوههای خشن و سنگریزه های فراوان و چشمه های کم آب و آبادی های از هم دور قرار دارد که هیچ جنبنده ای در آن سرزمین آسایش ندارد با این حال این مسجد، مرکز اجتماع و سر منزل مقصودی می شود تا مردم با عشق درونی از همه جا گرد هم می آیند تا لاله الا الله را که یک تحول فرهنگی بود بر زبان جاری سازند. این خاصیت این مسجد است که انسانها، لباسهای خود را که نشانه شخصیت هر فرد است در آورند و همه با یک ظاهر در معرض خدا قرار گیرند و برآستی تحول از این فراگیرتر و بزرگتر می توان سراغ گرفت؟

- بخش اعظم مساجد موجود در مکه و مدینه در اماکنی ساخته شدند که در آن مکانها تحولات شگرف فرهنگی در صدر اسلام رخ داده است که از آن جمله اند: مساجد البیعة، شجره، الراية، فتح، غدیر خم و....^۱

[مسجد و تحول فرهنگی در دوره میانی و عصر حاضر]

- ساخت مسجد در محل ولادت پیامبر در خانه آمنه بنت وهب در زمان خیزران مادر هارون الرشید^۲. چون ولادت پیامبر مبدأ تحول بود، مسجد در آن مکان ساخته شد.

- شکل گیری اولیه فرق و مذاهب مختلف فقهی و کلامی در مساجد که با مروری بر منابع به این حقایق پی می بریم.

- بنای مسجد گوهر شاد در جوار حرم امام رضا (ع) به دستور گوهر شاد همسر شاهرخ شاه و کتیبه نویسی با خط خوش بایستقر فرزند وی^۳ که مکانی برای اجتماع نمازگزاران است، نشان از تحول فرهنگی درون نظام حاکمیت دارد.

- در ماجرای مشروطیت، شیخ فضل الله نوری و یارانش در مخالفت با مشروطیت در مسجد مجد الدوله اجتماع کردند و بخشی از طرفداران مشروطه هم در حرم حضرت عبد العظیم تحصن نمودند.^۴ خود مشروطیت از آن حیث که باب گفتمان جدیدی را در عرصه کشاکش های فکری ایران باز کرد سر آغاز تحولی بود که بخشی از آن با مسجد گره خورده بود.

- شکل گیری نهضت بزرگ انقلاب اسلامی به طور رسمی با سخنرانی آیت الله خمینی (ره) در مسجد اعظم قم شروع شد و پیرو آن جلسات با شکوهی که به مناسبتهای مختلف در مساجد بر پا می شد.

^۱ - سید رضی، نهج البلاغه؛ محمد دشتی، ص ۳۸۹، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۴

^۲ - جعفریان، ص ۱۶۶ و قاندان، ۱۰۹

^۳ - قاندان، ص ۱۰۳

^۴ - نوذری، عزت الله، تاریخ اجتماعی ایران، ص ۲۴۷، تهران، خجسته، ۱۳۸۰

^۵ - آبادیان، حسین، بحران مشروطیت در ایران، ص ۱۱۵، تهران، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، ۱۳۸۵

- ایجاد کانون های فرهنگی، کتابخانه، فروشگاه محصولات فرهنگی، مدارس غیر انتفاعی، نشریه و مجله و... در کنار مساجد در سالهای اخیر که ضمن مدیریت فرهنگی رفت و آمد کنندگان و مجاورین مساجد، پایه ریز تحولات بزرگ در عرصه فرهنگ بحساب می آید. هدایت و تربیت صحیح جوانان، به کارگیری نیروهای با استعداد از میان آنان و توجه به شرایط ویژه جسمی و روحی و روانی جوانان، یک پروسه فرهنگی است که مسجد قابلیت مدیریت و تحول آفرینی در آن را دارد. امروزه با عنایت به موانع حضور جوانان در مسجد مانند بحران هویت دینی، تهاجم فرهنگی، روحیات و خواسته های جوان، ناهنجاری و دین گریزی باید از راههای جذب آنان مانند امام جماعت، ارتقای امکانات و فعالیتهای جانبی مسجد، حضور شخصیتهای موجه و محبوب جوانان، نظافت و تزئین مسجد و تشویقها و بیان معقول و زیبا از دین و آموزه های آن که همگی با محوریت مسجد انجام پذیر است، دست به یک تحول فرهنگی زد. در این راستا باید بنیانهای فکری جوان که مبانی دینی و اعتقادی وی را تشکیل میدهد، تقویت کرد.

بنابراین مسجد باید با شناخت فرصتها، ظرفیتهای و معضلات فرهنگی افراد پیرامونی خود، ضمن جذب افراد بخصوص نسل جوان و نشان دادن راه مستقیم آینده به آنان، با یک مدیریت قوی فرهنگی، تحولی بنیادین در فرهنگ نیز ایجاد کند تا افراد را از خمودی به سمت پیشرفت و تعالی رهنمون شود.

- ساخت مساجد و مراکز اسلامی در کشورهای غیر اسلامی برای مسلمانان. در اینجا برای نمونه به مرکز اسلامی هامبورگ که در اصل مسجد مرکزی آنان است اشاره می شود. در این مرکز علاوه بر انجام فرایض دینی و عبادی به منظور نشر اندیشه اسلامی و فراهم کردن امکان جهت تبادل آراء و نظرات میان مسلمانان با خود و حتی با غیر مسلمانان در زمینه های دینی و فرهنگی و اجتماعی برنامه های مختلفی مانند دوره آموزشی و سمینار برگزار می شود. کلاسهای تعلیمات دینی، وجود کتابخانه ای با حدود ۵۰۰۰ مجلد کتاب، بخش سمعی و بصری، چاپ و انتشار کتاب و مجلات و حتی خدماتی مانند مراسم ازدواج و طلاق و ترحیم و عیادت از بیماران و تشکیل کارگروه ویژه جوانان و بانوان از نمونه های بارز تحول آفرینی فرهنگی با محوریت مسجد در این نوع کشورها می باشد. واقعا این نمونه ای از تحول فرهنگی است که امام جماعت این مسجد در مورد پیشگیری از بیماریهای عفونی و دستیابی به خدمات پزشکی نوین سخن بگوید و ارتباط دین اسلام و سلامت و بهداشت را به گوش غربی ها برساند^۱.

- در سند چشم انداز بیست ساله نظام اسلامی و در بخش استراتژی های فرهنگی نیز برای مسجد، مأموریتهایی تعریف شده است. رسالت فرهنگی پیامبر محتاج یک پایگاه معنوی بود و از این روی مسجد تأسیس شد. مسجد در آمادگی معنوی جامعه، تقویت ابعاد روحانی، سازندگی فردی و اجتماعی و حفظ هویت دینی نقش دارد. در متن سند

^۱-سایت مرکز اسلامی هامبورگ

می بینیم که آمده ملت ایران باید الهام بخش، الگوی جامعه اخلاقی و پویایی و همگرایی اسلامی، فعال و مسئولیت پذیر و دارای روحیه تعاون باشد و به یقین همگی اینها در مسجد قابل تمرین و پیگیری است.^۱

[نتیجه گیری بحث]

با نگاهی گذرا از صدر اسلام تا عصر حاضر ملاحظه می کنیم که با هدایت، نظارت و مدیریت پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) و بزرگان و عالمان دینی، مسجد که پایگاه یکتا پرستی بود، علاوه بر این کارکرد، پایگاه جهاد و نهضت، قضاوت، امور حسبه، رفع مشکلات، آموزش و مرجع جستجوگران حقیقت بوده است. از ساخت بنای فیزیکی مسجد تا هویت مناره و گنبد و محراب تا نوع آموزشهای رایج در مساجد و همچنین زمان برگزاری نماز و مسئله نماز جماعت و دهها مورد که در این مقاله بدانها اشاره شد، همگی عاملی برای تحول فرهنگی در اسلام شد. بینش مدیریت فرهنگی در اسلام، منجر به تحولی در این عرصه گسترده می شود.

این نکته مهم را هم نباید از ذهن دور نگه داشت که مسجد همچنان نهادی پربرکت برای تقویت فرهنگ ناب اسلامی که همواره تحول و تعالی و رشد، جزء جداناپذیر آن بوده، است.

[فهرست منابع و مآخذ]

- ۱- قرآن کریم
- ۲- سید رضی، (۱۳۸۴)، نهج البلاغه، محمد دشتی، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ۳- ابن هشام، (۱۴۲۰)، السیره النبویه، ج ۴، بیروت: دارالکتب العربی.
- ۴- یعقوبی، ابن واضح، (۱۳۷۸)، تاریخ یعقوبی، محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی
- ۵- فرای، ریچارد (۱۳۷۵)، عصر زرین فرهنگ ایران، مسعود رجب نیا، تهران: سروش.
- ۶- زرینکوب، عبدالحسین، (۱۳۷۶)، کارنامه اسلام، تهران: امیرکبیر.
- ۷- آبادیان، حسین، (۱۳۸۵) بحران مشروطیت در ایران، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
- ۸- جعفریان، رسول، (۱۳۸۲)، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: مشعر.
- ۹- قائندان، اصغر، (۱۳۸۶)، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: مشعر.
- ۱۰- نوذری، عزت الله، (۱۳۸۰)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: خجسته.
- ۱۱- زرگری نژاد، غلامحسین، (۱۳۷۸)، تاریخ صدر اسلام، تهران: سمت.
- ۱۲- برومند اعلم، عباس، (۱۳۸۰)، در آمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، تهران: ستاد اقامه نماز.

www.izhamburg.com-۱۳

www.iran1404.com-۱۴

^۱ -سایت ایران ۱۴۰۴